

СУТНІСНІ ВЛАСТИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦЯ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ

THE ESSENTIAL CHARACTERISTICS OF THE CRIMINAL'S PERSONALITY: METHODOLOGICAL ISSUES

Дрьомін В.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
завідувач кафедри криминології та кримінально-виконавчого права
Національного університету «Одеська юридична академія»,
член-кореспондент Національної академії правових наук України*

У статті розглядаються дискусійні питання характеристики особистості злочинця. Обґрунтовується висновок, що сутність людини пізнається через характер її практичної діяльності. Відмінності в «сутності» конкретних людей зумовлені як індивідуальними відмінностями, що мають біологічну природу, так й особливостями соціально значущої діяльності. Злочинна активність є лише однією з характеристик людини.

Ключові слова: сутність людини, соціальна активність, особистість злочинця, злочинна діяльність.

В статье рассматриваются дискуссионные вопросы характеристики личности преступника. Обосновывается вывод, что сущность человека познается через характер его практической деятельности. Различия в «сущности» конкретных людей обусловлены как индивидуальными различиями, имеющими биологическую природу, так и особенностями социально значимой деятельности. Преступная активность является лишь одной из характеристик человека.

Ключевые слова: сущность человека, социальная активность, личность преступника, преступная деятельность.

The article deals with the discussion questions of the characteristics of the criminal's personality. Substantiates the conclusion that the essence of a person is recognized through the nature of his practical activity. The differences in the "essence" of specific people are determined by individual differences of biological nature, and the peculiarities of socially significant activity. Criminal activity is just one of the characteristics of a human.

Key words: human essence, social activity, personality of the criminal, criminal activity.

Актуальність теми. Протягом багатьох століть учені різних наукових напрямів б'ються над розгадкою сутності людини, але неминуче зіштовхуються з тим, що розвиток суспільства розбиває стереотипи, які склалися й натрапляють на нові проблеми. Війни, конфлікти, насильство, інші форми вияву людських пристрастей піддаються ретроспективному аналізу з цілком очевидною метою – з позицій соціального детермінізму дати раціональне пояснення найбільш нелогічним вчинкам людини. Людина звинувачується в усіх смертних гріхах (і справді – грішить!), але як соціальна істота вона залишається незрозумілою й невивченою через складність досліджуваного предмета. Безуспішність вирішення цього питання не повинна відволікати дослідників від продовження пошуків того основного – сутнісного, що дає людині змогу не тільки ідентифікувати себе в цьому величезному багатоманітному світі, а і якісно змінювати середовище. Безперечно, можна наводити різні погляди на це вкрай дискусійне питання, однак «демократичною більшістю» вирішити його неможливо. Можна лише констатувати, що вчені різних галузей наукових знань визнають, що ключ до розуміння людської природи лежить у вивченні її як біологічного й соціального феномена.

Проблема природи людини в найбільш гострій формі виникає під час вивчення злочинної поведінки. Дискусії про сутність злочинності й особистості злочинця тривають не одне століття, до цих пір не знайшли свого вирішення. Розглянемо, наскільки

це можливо в рамках статті, найбільш відомі наукові підходи, які дають можливість окреслити коло основних напрямів в обговоренні цього питання.

Виклад основного матеріалу. У вітчизняній криминології досить поширене твердження, що злочинність як масове явище не може бути пізнана шляхом вивчення окремих злочинів і злочинців. Немає сумнівів у тому, що злочинність як соціальне явище не тотожна конкретному злочину. Водночас вивчення такого складного соціального явища неможливе без аналізу злочину як вияву людської активності. Англійські криминологи М. Готтфредсон і Т. Герші пишуть: «У науці розгляд проблеми злочинності зазвичай починається з питання: «Що є причиною злочину?» Кожна галузь знань дає відповідь відповідно до своїх базових положень. Соціологія шукає причини злочинності в соціальній стратифікації, культурі, суспільному устрої; психологія – в особистості; біологія звертається до чинника спадковості, а економіка – до трудової зайнятості й праці як такої. Ми поставимо питання по-іншому, а саме: «Що таке злочин?» На протиположності майже всім попереднім теоріям ми передусім цікавимося власне злочинном, передусім досліджуємо його сутність і лише з часом пояснюємо це явище» [1]. Визнаючи якісні відмінності злочинності як соціального явища і злочину як одиначної події, варто все ж зауважити, що протиставлення й наділення протилежними властивостями злочинності та злочинної поведінки було б помилковим.

У сучасній філософській літературі висловлюють застереження проти абсолютизації якоїсь однієї якості в людській сутності. Як пише А.А. Брегадзе, «сутність» не є безпосередньою даністю, видимою на поверхні явищ. Сутність «прихована» в глибині явищ; її не побачити «неозброєним оком», за допомогою чуттєвого сприйняття [2].

Радянська кримінологія слідом за кримінальним правом стверджувала, що сутнісною властивістю злочинів і злочинності є суспільна небезпека скоюваних діянь та осіб, які їх скоюють. Цей погляд поширений і сьогодні. Однак реальне життя і юридична практика довели, що така думка помилкова. Підтвердженням цьому є постійний процес декриміналізації й депеналізації діянь. Найпоширеніша причина цього – більшість формально кримінально-карних діянь або не становили для суспільства ніякої небезпеки в момент їх криміналізації або втратили цю якість. Отже, міркування про ознаки і властивості злочинності й особистість злочинця втрачають сенс без усвідомлення причин, за якими та чи інша поведінка визнається злочинною. Виникає, можливо, риторичне, але необхідне запитання: чи існують універсальні для всіх соціальних спільнот підстави кримінально-правових заборон? Людський досвід показує, що таких «загальних» підстав немає. Разом із тим в умовах зниження моральних вимог у суспільстві на особливу увагу заслугує проблема моральної оцінки людської поведінки, про що йтиметься нижче. Отже, «пошук» сутності злочинності має бути перенесений у площину людської поведінки, пов'язаної з особливостями особистості й людського співжиття.

Загально визнано, що сума причин конкретних злочинів – це ще не причина злочинності. Дійсно, злочинність розвивається за своїми законами порівняно з конкретними злочинами. Ознаки конкретних злочинів – це не ознаки злочинності. Злочинність як масовий вияв специфічної людської активності набуває інших якостей порівняно з вчинками окремих індивідів. Вплив злочинності на суспільство – це одна з основних властивостей злочинності як масового соціального явища. Такої властивості немає в жодного окремо взятого злочину. Разом із тим, якщо злочини визначаються як діяння, вони є продуктом діяльності людини. Із цього випливає, що злочинність не можна охарактеризувати без звернення до сутності «діяча» й особливостей його практичної діяльності як центральної категорії соціальної активності [3]. Відомий французький біолог і гуманіст П'єр Тейяр де Шарден у «Зверненні до читача» у своїй книзі «Феномен людини» так пояснював запропоновану ним назву: «Насамперед тільки лише феномен. Не варто шукати тут пояснення – це лише введення до пояснення світу. Установити навколо людини, взятої за центр, закономірний порядок, що пов'язує наступне з попереднім, відкрити серед елементів універсуму не систему онтологічних причинних зв'язків, а емпіричний закон рекурентності, який виражає їх послідовне виникнення протягом часу, – ось це й тільки це я намагаюся зробити» [4].

Соціальні явища не можуть бути розкриті без вивчення людського фактора. Як правильно зазначає А.І. Долгова, «кажучи про злочини та злочинність, не можна забувати про те, що вони не існують поза людьми. Та й суспільство являє собою не тільки зв'язки, відносини, а й систему цих зв'язків і їх носіїв – людей, особистостей, різних їхніх об'єднань» [5].

Незважаючи на нерозривний діалектичний зв'язок діяння й діяча, є очевидна необхідність перенесення акценту в кримінологічному вивченні злочинності з діяння на особистість діяча [6]. А.П. Закалюк справедливо стверджує, що «людинознавчий» підхід у дослідженні злочинності повинен стати одним із основних [7]. Не можна не погодитися з відомим кримінологом Г.А. Аванесовим у тому, що проблема особистості злочинця є ключем до розуміння сутності злочинності [8]. Виходячи із цього теоретичного посилення, правомірним є дослідження злочинності крізь «призму» людини, її сутнісних властивостей. Частина кримінологів вважає, що злочинці мають особливі біологічні властивості, що впливають на їхню поведінку. Учені, які займають протилежну позицію, взагалі не звертають увагу на біологічні механізми поведінки людини, роблячи акцент тільки на формально-юридичній або соціальній оцінці її поведінки, підкреслюючи, що злочинність – явище виключно соціальне.

У сучасних кримінологічних роботах спостерігається широкий розкид наукових поглядів за загального домінування соціологічного підходу до оцінювання злочинності й злочинної поведінки. Професор А.П. Закалюк акцентує увагу на соціальному аспекті формування особистості злочинця і стверджує, що «соціальні якості особи визначають сутність її особистості» [9]. Професор В.А. Туляков зазначає, що не існує єдиної правильної відповіді стосовно природи злочинів. Він, як і багато інших учених, наголошує, що якщо злочинність – явище соціальне, то злочинна поведінка «має одночасно й біологічний, і психологічний, і соціальний характер, і виділення лише однієї риси як головної причини людської діяльності є не що інше, як надмірне спрощення цього досить складного питання» [10].

А.Ф. Зелінський уважав штучною широко обговорювану проблему співвідношення біологічного й соціального в особистості злочинця. «Багаторічна дискусія про те, що в особі «важливіше» – соціальне чи біологічне, позбавлена, на мій погляд, підстав, – писав він. – Дихотомічні, взаємовиключні судження в цій суперечці недоречні, тому що соціальне в особистості формується на основі спадковості. Власне діалектичний підхід до проблеми призводить до висновку, що соціальне взагалі – це особливим чином організоване біологічне, так само як біологічна форма руху матерії – особливим чином організована її молекулярна будова й так далі, аж до механічного руху. Звичайно, кожен раз має місце якісний стрибок, але все ж таки він відбувається на попередньому матеріалі» [11].

Подібної позиції дотримується також А.Н. Костенко, який стверджує, що, відповідно до принципу

соціального натуралізму, соціальне не має антибіологічного характеру, так само як і біологічне – антисоціального характеру: вони пов'язані між собою генетично, а не існують антагоністично. Біологічне має не антисоціальний, а просоціальний характер. «Усі соціальні властивості особистості – це вища форма розвитку її біологічних інстинктів, причому соціальне в людини нашаровується на біологічне, а не руйнує його» [12].

За загального розуміння того, що людська сутність – це не тільки соціальна сторона індивіда, а й біологічна, філософи, тим не менше, стверджують: «Людина, що розглядається поза тих суспільних відносин, продуктом і творцем яких вона є, – фікція, схема» [13]. Погоджуючись із цим твердженням, варто визнати, що останніми роками, як це не парадоксально, значно більших успіхів людина досягла у вивченні себе самої як біологічного виду, а не як соціальної істоти.

Логіка подібних міркувань призводить до висновку, що вивчення природи злочинності, як і будь-якого іншого виду людської активності, потрібно пов'язувати з пізнанням і соціальної, і біологічної сторін людської сутності. Протягом життя людини відбуваються зміни як у її соціальному оточенні, так і у фізичному. Індивідуальність людської сутності виражається в особливостях життєдіяльності, неподільності й цілісності кожної окремої людини як єдиної структурно-функціональної системи, що складається з природних і соціально зумовлених властивостей.

Відомий американський філософ Дж. Марголіс, підкреслюючи тісний взаємозв'язок духовного й тілесного в процесі життєдіяльності людини, стверджує, що в людини є кілька «сутностей», які характеризують її індивідуальну «інтегровану» сутність, тобто те, що прийнято називати особистістю [14]. Безумовно, сутність людини не може бути зведена до суми її якостей. Скоріше, навпаки, сутність людини визначає її якості. Тільки виявляючи себе як істота діяльна, людина виявляє свої якості та дає підстави міркувати про її сутність. Класики марксизму-ленінізму сподівалися на всесилля виховання і стверджували, що сутність людини – це сукупність суспільних відносин. Сучасні дослідження переконають, що сутність людини виявляється у взаємодії комплексу індивідуальних, природних якостей людини й факторів соціального середовища, в умовах якої вона реалізує себе як цілісна особистість.

Підхід до аналізу сутності людини з позицій теорії цілісності людини в кримінологічних завданнях представлений досить перспективно. Згідно з концепцією Н.М. Боритко, здатність до соціокультурної ідентифікації, тобто усвідомлення своєї належності до культури певної соціальної групи або спільності, інтеріоризації її цінностей (прийняття їх як своїх), вибору та здійснення відповідного способу життя й поведінки, визначає цілісність особистості як соціального типу. У процесі соціалізації формується стійкий спосіб життєдіяльності людини, який більшістю дослідників охарактеризований як «спосіб життя».

Ця категорія образу фіксує стабільне, повсякденне, буденне, стійке, повторюване існування індивідуумів у навколишньому середовищі. Являючи собою опосередковану ланку між особистістю та середовищем, спосіб життя виявляє типове в особистості, характеризує особистість як соціальну цілісність [15]. Концепція цілісності особистості в поєднанні з діяльнісно-предметним аналізом поведінки людини є основою для розроблення такого кримінологічного та соціального феномена, як «кримінальний спосіб життя» [16].

Існує думка, що цілісність особистості характеризують суворі ієрархія, впорядкованість, системність її основних компонентів і підструктур. При цьому внутрішні суперечності особистості, породжуючи її поступальний рух до більш високих рівнів цілісності, відрізняються системністю, зібраністю в руслі головних відносин до об'єктивного світу. Система внутрішніх суперечностей цілісної особистості – це зародження, утвердження, становлення всередині функціонуючої цілісності нової, більш досконалої цілісності [17].

Отже, цілісність особистості виявляє себе як певна якісна повнота, внутрішня єдність, що виражається в її системності, структурності, стійкості, відокремленості й самостійності цілого, в її способі існування. Цілісність особистості виконує інтегративну функцію у формуванні особистості, сприяючи більш узагальненню, комплексному підходу до діяльності, до світу, до життя, подій, явищ і фактів [18].

Якщо виходити з вищевказаних характеристик цілісності особистості, то стає очевидним, що уявлення про «сутність» особи, яка вчинила злочин, не може бути пов'язане лише з фактом скоєння злочину. Унаслідок того, що одиничний акт діяльності людини, в тому числі й злочинне діяння, зовсім не завжди випливає із «цілісності» особистості, здійснюється всупереч їй, зберігається надія на те, що більшість людей, які потрапили в жорна кримінального світу і кримінального переслідування, збережуть свої людські якості й людську сутність. Цілісність особистості є основним чинником декриміналізації суспільства.

Вивчення механізму взаємодії природних і набутих властивостей людини та соціального середовища є інструментом проникнення в природу соціальної активності, в тому числі й кримінальної. Незважаючи на поширеність поглядів на злочинця як особливу категорію людей, що характеризуються іншими, на відміну від законослухняних людей, властивостями, злочин, хоч би яким жорстоким він не був, не може стати єдиною основою для характеристики сутнісних властивостей особистості. Підставою для такого твердження є розуміння того, що людина є складним системним утворенням, сутність якого формується й виявляється в процесі всієї життєдіяльності. Отже, у злочині виявляється лише один бік її особистості, за Дж. Марголісом, – «одна із сутностей».

Немає єдності поглядів у кримінології з приводу наявності особливих «сутнісних» властивостей в осіб, які вчинили злочинні діяння. Багаторічна

дискусія з проблеми особистості злочинця виявила різку полярність поглядів, від визнання існування «особистості злочинця» і «злочинної особистості» до повного заперечення можливості формулювання загального поняття особистості злочинця. Відомий західнонімецький кримінолог Г.Й. Шнайдер обґрунтовує думку в такому аспекті: не існує злочинних особистостей у сенсі поєднання в них відносно стійких злочинних рис [19]. Прихильники цього погляду заперечують наявність особливих якостей в особі, яка вчинила злочин, відрізняючи її від законослухняних громадян. «Єдиним доказом існування в дійсності таких станів особистості, – пише А.М. Яковлев, – є лише факт учинення особою злочину... У результаті те, що характеризує дію, переноситься на передбачувані стани особистості, нібито викликаючи до життя відповідні цим станам вчинки» [20].

У зв'язку з цим вирізняється позиція В.В. Голіни, відповідно до якої «сутність злочинності закладена в базових людських властивостях, у ментальній і психологічній конструкції людини, тобто в нас самих. Отже, сутність злочинності – вроджена генетична якість і як така не має правового значення. Однак форма вияву сутності у вигляді множинності злочинів формує злочинність як кримінально-правовий феномен» [21]. Автор, на жаль, як й інші вчені, не може підтвердити свій погляд емпіричним матеріалом.

Якщо абстрагуватися від юридичної формально-оцінної сторони злочинних дій, то з погляду форми та механізмів взаємодії із соціальним середовищем злочини нічим не відрізняються від інших видів соціальної активності людини. Реагуючи на зовнішні й внутрішні подразники (стимули), індивід активно впливає на своє оточення, пристосовуючись до нього і пристосовуючи його до себе. Убивства, тілесні ушкодження бувають «дозволені» (необхідна оборона, військові дії) та заборонені; є «шпигуни» та «розвідники»; заволодіння чужим майном може бути протиправним, а може бути й законним (конфіскація на користь держави, крайня необхідність тощо), проте й ті й інші вчинки здійснюються в певних соціальних ситуаціях на основі особистісного сприйняття останніх і відповідної мотивації. Відмінності будуть спостерігатися лише у формальних

моментах «вбудованості» цього типу діяльності, що склалася в тому чи іншому соціумі, в нормативну систему відносин і, як наслідок, в оцінках тієї чи іншої поведінки з боку суспільства.

Розглядаючи антропологічні основи соціальної реальності, німецькі вчені Т. Лукман і П. Бергер відтворюють базові положення «елементарної антропології» А. Гелена, зокрема тезу «людина створює саму себе через цілеспрямовану діяльність» [22]. Іншими словами, процес становлення людини відбувається у взаємозв'язку з навколишнім середовищем. Це твердження набуває особливого значення, якщо пам'ятати, що навколишнє середовище є як природним, так і людським. Тобто, розвиваючись, людина взаємодіє не тільки з природним навколишнім середовищем, а й з особливим соціокультурним порядком, опосередкованим для нього значущими іншими, які несуть за нього відповідальність. Від самого народження розвиток людини зазнає постійного втручання з боку суспільства [23].

Висновки. Злочинність в основній масі відображає особливості задоволення певних потреб людини в межах певного різновиду її предметної діяльності. Отже, враховуючи, що між людиною та її життєвим середовищем, що є результатом її діяльності, існує нерозривний зв'язок, **сутність людини пізнається через характер її практичної діяльності**, завдяки якій людина змінює світ, виявляє себе в цьому світі. Відмінності в «сутності» конкретних людей зумовлені, з одного боку, індивідуальними відмінностями, що мають біологічну природу, з іншого боку, особливостями соціалізації людини, її соціально значущою діяльністю. Злочинна активність є лише однією з характеристик людини, оцінка якої може змінитися разом зі зміною підстав криміналізації людської поведінки [24]. Злочинність – продукт соціальної активності, результат діяльності людини. Саме це базове посилення дає змогу подивитися на проблему злочинності в контексті широких соціальних зв'язків, у які виявляється включеною людина. Отже, справа не у формально-статистичній оцінці злочинності, а в умовах її виникнення та існування, які органічно пов'язані з практичною діяльністю людини в цьому соціумі, видами соціальної активності й громадською реакцією на них.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Michael R. Gottfredson and Travis Hirschi. A General Theory of Crime / R. Michael. – Stanford: Stanford University Press, 1990. – P. 12–13.
2. Брегадзе А.А. Проблема сущности личности / А.А. Брегадзе // Отчуждение человека в перспективе глобализации мира: сб. статей. – Вып. 1 / под ред. Б.В. Маркова, Ю.Н. Солонина, В.В. Парцвания – СПб.: Петрополис, 2001. – С. 22.
3. Дремин В.Н. Современные стратегии предупреждения преступности / В.Н. Дремин // Актуальные проблемы держави та права. – Вып. 1. – Одеса, 1994. – С. 170–175; Дремин В.Н. Преступность как объект системного анализа / В.Н. Дремин // Актуальные проблемы держави та права. – 2000. – № 7. – С. 242–255; Дремин В.Н. Преступность как социальная практика и предметная деятельность / В.Н. Дремин // Наукові праці ОНЮА. – О.: Юридична література, 2006. – Т. 5. – С. 251–261.
4. Шарден П.Т. Феномен человека / П.Т. Шарден. – М.: Наука, 1987. – С. 36.
5. Долгова А.И. Преступность и общество / А.И. Долгова. – Вып. 3. – М., 1992. – С. 9.
6. Преступность и криминологические основы уголовной юстиции: [монография] / [В.Н. Дремин, А.А. Березовский, Н.А. Орловская и др.]; под ред. В.Н. Дремина. – О.: Фенікс, 2007. – С. 279.
7. Закалюк А.П. Курс сучасної української криминології: теорія і практика: в 3 кн. / А.П. Закалюк. – К.: Ін Юре, 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української криминологічної науки. – 2007. – С. 138–140.
8. Аванесов Г.Н. Криминология и социальная профилактика / Г.Н. Аванесов. – М.: Академия МВД СССР, 1990. – С. 254.
9. Закалюк А.П. Курс сучасної української криминології: теорія і практика: в 3 кн. / А.П. Закалюк – К.: Ін Юре, 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української криминологічної науки. – 2007. – С. 235.

10. Туляков В.А. Виктимология: социальные и криминологические проблемы / В.А. Туляков. – О.: Бахва, 2000. – С. 27.
11. Зелинский А.Ф. Криминальная психология / А.Ф. Зелинский. – К.: Юринком Интер, 1999. – С. 12.
12. Костенко О.М. Природні і людські фактори у праві. Дослідження з позиції соціального натуралізму / О.М. Костенко // Вісник НАН України. – 2005. – № 8. – С. 26–35; Костенко А.Н. Социальный натурализм как методологический принцип юриспруденции и криминологии / А.Н. Костенко // Вестник Академии правовых наук Украины. – 2004. – № 4. – С. 134.
13. Лебедев А.Б. Духовное производство: сущность и функционирование / А.Б. Лебедев. – Казань, 1999. – С. 13; Бугера В. Сущность человека / В. Бугера. – М.: Наука, 2005. – С. 399.
14. Margolis J. Person and Minds / J. Margolis. – USA: Boston, 1978. – P. 70–79.
15. Борытко Н.М. Пространство воспитания: образ бытия: [монография] / Н.М. Борытко; науч. ред. Н.К. Сергеев. – Волгоград: Перемена, 2000. – С. 36–42.
16. Дремин В.Н. Преступность как социальная практика и предметная деятельность / В.Н. Дремин // Наукові праці ОНЮА. – О.: Юридична література, 2006. – Т. 5. – С. 251–261.
17. Ильин В.С. Формирование личности школьника (целостный процесс) / В.С. Ильин. – М., 1984. – 144 с.
18. Борытко Н.М. Пространство воспитания: образ бытия: [монография] / Н.М. Борытко; науч. ред. Н.К. Сергеев. – Волгоград: Перемена, 2000. – С. 36–42.
19. Шнайдер Г. Криминология / Г. Шнайдер; пер. с нем.; под общ. ред. и с предисл. Л.О. Иванова. – М.: Прогресс-Универс, 1994. – С. 102–104.
20. Яковлев А.М. Индивидуальная профилактика преступного поведения / А.М. Яковлев. – Горький, 1981. – С. 22.
21. Голина В.В. Преступность: многообразие понятий и предметная сущность явления / В.В. Голина. – С. 335.
22. Gehlen A. Urmensch und Spätkultur. Philosophische Ergebnisse und Aussagen. – Wiesbaden, 1986. 8, p. 11. Цит по: Островская-младшая Е.А. Концепции институционализации в германской теоретической социологии второй половины XX века / Е.А. Островская-младшая // Вестник РУДН. – Серия «Социология». – 2003. – № 1(4). – С. 96–113.
23. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Медиум, 1995. – С. 83.
24. Дремин В.Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества: [монография] / В.Н. Дремин. – О.: Юрид. л-ра, 2009. – С. 51–66.